

İSLÂM TARİHİNDE BİRARADA YAŞAMA TECRÜBESİ (ASR-I SAÂDET VE ENDÜLÜS ÖRNEĞİ)¹

Prof.Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Dünya üzerindeki şiddet ve terör olaylarında dinlerin rolünün olup olmadığı, dinlerin dünya barışına ve bir arada yaşama tecrübesine katkıları dikkat çeken bir konudur. Farklı ırk, din ve kültürlerin bir arada yaşadığı XXI. yüzyıl dünyasında farklı inanç mensupları arasında barış, uzlaşma ve hoşgörüyü her zamankinden daha fazla ihtiyaç hissedilmektedir. Bir arada yaşama tecrübesinin en güzel örneklerini İslâm'ın ilk dönemlerinden başlayarak Osmanlılar dönemi sonuna kadar İslâm tarihinin farklı devirlerinde bulmak mümkündür. Bu makalede inceleyip değerlendireceğimiz Asr-ı Saâdet ve Endülüs örnekleri, Müslümanların diğer inanç mensuplarıyla –istisna sayılabilecek bazı uygulamalar dışında- bir arada yaşama tecrübesi açısından güzel örnekler sunduğunu, farklı inanç mensuplarına adaletli, saygılı ve hoşgörülü davrandıklarını gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Asr-ı Saâdet, Birarada Yaşama Tecrübesi.

ABSTRACT

Experience of Living Together in the Islamic History (Case Study for Asr al-Saadah and Andalusia)

It is an interesting topic whether the religions have an act on terror attack at the world or not. It is also interesting their contributions to world peace and living together. At the XXIst century in which different culture, religion and race live together, peace, agreement and tolerance are important necessities among the groups that have different beliefs. It is possible that we can find excellent examples of living together during the Islamic History -from the time of Prophet Muhammad to the end of Ottoman Empire-. It is possible to give more examples of living together in the Islamic History. The examples of Asr al-Saadah and Andalusia which we will deal with in this article provide us with good examples of Muslims' living together with other members of belief alongside with some exceptional practices.

Keywords: Andalusia, Asr al-Saadah, Experience of Living Together.

GİRİŞ:

Dünya üzerindeki çeşitli coğrafyalarda ortaya çıkan şiddet ve terör olaylarında dinlerin rolünün olup-olmadığı, farklı dinlerin ve inançların dünya barışına

¹ Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından *International Symposium on Religion and the World Peace (Din ve Dünya Barışı Uluslararası Sempozyumu)* adıyla 2007 yılında İstanbul'da düzenlenen uluslararası sempozyumda sunulan tebliğin ilaveler ve değişiklikler yapılarak makale formatına getirilmiş şeklidir.

ve birarada yaşama tecrübesine katkıları günümüz dünyasında önem arzeden bir konudur. Farklı ırk, din ve kültürlerin yaşadığı XXI. yüzyıl dünyasında değişik inanç mensupları arasında asgarî düzeyde de olsa barış, uzlaşma ve hoşgörüyü daha fazla ihtiyaç hissedilmektedir.

Bu önemli konuya İslâm Tarihi açısından bakıldığında birarada yaşama tecrübesinin (*Experience of Living Together*) en güzel örneklerini İslâm'ın ilk dönemlerinden başlayarak Osmanlılar dönemi sonuna kadar İslâm Tarihi'nin farklı devirlerinde bulmak mümkündür. "Öteki" denilen diğer inanç mensuplarıyla birarada yaşama tecrübesi açısından Müslümanların tarihi, Avrupa Hıristiyanlık tarihiyle karşılaştırılmayacak kadar zengin örneklerle doludur. Çünkü Avrupa, Haçlı seferleri, XVI. ve XVII. yüzyıllardaki coğrafî keşiflerden sonra ötekinin varlığını daha yakından tanımaya başlamıştır. Halbuki İslâm'ın ilk dönemi olan Asr-ı Saâdet'ten itibaren diğer din mensuplarıyla dinî, siyasî, ekonomik ve sosyal içerikli ilişkiler yaşanmıştır. Bunun en dikkat çekici örneği olarak bilinen "Medîne Vesîkası" ile Hz. Peygamber, Medîne'de yaşayan Yahudiler ile Müslümanları bir anlaşma etrafında buluşturmuş, birarada yaşama tecrübesi olarak dünya tarihinde ilk ve önemli örneklerden birisini oluşturmuştur. Diğer taraftan karşılıklı heyetlerin görüşmeleri sonucu Hıristiyanlar ve diğer inanç mensuplarıyla da çeşitli barış anlaşmaları yapılmıştır. Müslümanların gayri müslimlerle ilişkileri Hulefâ-i Râşidîn döneminden itibaren Emevîler, Abbâsîler ve sonraki devirlerde de sürmüştür.

Çok dinli ve kültürlü bir yapıda bulunan Endülüs'te yaklaşık sekiz asır süren Müslüman hakimiyeti (711-1492) sırasında Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler aynı ülke içinde birarada ciddi problemlerle karşılaşmadan yaşamışlardır. Endülüs'te Hıristiyanlar ve Yahudiler dinî inançlarını, dinî kurumlarını, hukuklarını, âdet ve geleneklerini muhafaza etmişlerdir. Endülüs fethedilmeden önce Hıristiyan yöneticiler tarafından baskıya uğratılan, zorla Hıristiyanlaştırma politikasına maruz bırakılan Yahudiler Müslümanların adaletli yaklaşımları sonucu varlıklarını İslâm dininin engin hoşgörüsü içinde sürdürmüşlerdir. Aynı ılımlı politika Hıristiyanlar için de geçerlidir.

Bu çalışmada bir makale hacmi çerçevesinde önce Asr-ı Saâdet'te Hıristiyan ve Yahudilerle ilişkiler birarada yaşama tecrübesi bağlamında incelenecektir. Daha sonra Endülüs'te Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudilerin birarada yaşama tecrübeleri örneklerle ele alınıp değerlendirilecektir.

I- ASR-I SAÂDET'TE BİRARADA YAŞAMA TECRÜBESİ:

A- Asr-ı Saâdet'te Birarada Yaşama Tecrübesinin Dayanakları:

Asr-ı Saâdet'te bir arada yaşama tecrübesinin oluşumu ve bunun dayanaklarını kısaca ortaya koyarak konuya başlamak uygun olacaktır. Kur'ân-ı Kerîm Yahudî, Hıristiyan ve diğer inanç gruplarına karşı yaklaşımıyla tüm dinler arasında barış içinde yaşama prensiplerini göstermiş, kitap ehline karşı emin bir gözetici olduğunu ispatlamıştır. İslâm'ı kabul etmiş kimse aynı zamanda Hz.

Mûsa'ya, Hz. İsa'ya ve insanlığın yaratılışından bu yana gelmiş geçmiş bütün peygamberlere iman etmiş demektir. Bir olan Allah'a iman etmek ve O'na kulluk etmek ilahî dinlerin ilk ve en önemli çağrısıdır.²

Din konusunda herhangi bir zorlama olmadığı hususunda Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmaktadır: "Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk, sapıklık ve eğrilikten ayırt edilmiştir. O halde kim tâğutu(bâtılı) inkar edip Allah'a inanırsa, sağlam kulpa yapışmıştır ki hiçbir zaman kopmaz. Allah işitir ve bilir."³ Farklı bir âyet şu şekildedir: "Şüphesiz iman edenler; yani Yahudilerden, Hıristiyanlardan ve Sâbîilerden Allah'a ve ahiret gününe hakkıyla inanıp salih amel işleyenler için Rableri katında mükafatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur. Onlar üzüntü çekmeyecektir."⁴ Bu tip âyetler bazı müfessirlerce dinsel çoğulculuğun, hatta birlikte yaşamanın kabulü şeklinde yorumlanmıştır. Öte yandan Kur'an'daki Yahudi ve Hıristiyanları dost edinmemeyi⁵, cizye verinceye kadar onlarla savaşmayı emreden âyetler⁶ daha çok Müslümanların bu kesimlerle aktif çatışma halinde oldukları durumu yansıtmaktadır.⁷

Peygamberlerin Allah katından getirdikleri ilahi mesajlar içerisinde ahlâkî prensipler önemli bir yer tutmaktadır. Bu ahlâkî ilkeler arasında da hoşgörünün ayrı bir yeri vardır. Hz. Peygamber'in getirdiği dine "İslâm" isminin verilmesi, diğer anlamların yanısıra bu dinin müsamaha ve hoşgörü dini olduğunu göstermektedir. Nitekim İslâm kelimesinin çeşitli anlamları arasında sulh, barış ve uzlaşma gibi anlamları da bulmak mümkündür.⁸

Çoğunlukla kabul edilen bir gerçek olarak İslâm dini gerçek anlamda bir af, hoşgörü ve tolerans dinidir. Hz. Peygamber, hayatı boyunca sözleriyle tüm insanlara güzel muamele etmek gerektiğini belirtmiş ve kendisi de bizzat uygulamalarıyla örnek olmuştur. İslâm'daki hoşgörü anlayışı sadece Müslümanları değil, bütün insanlığı içine alacak şekildedir. İslâmiyet'te din ve inanç konusunda zorlama yoktur. Birisinin inancını değiştirmek zorla değil, ancak onu ikna yoluyla ve kişinin kendi rızasıyla mümkündür. İnanç hürriyeti, insanın en başta gelen haklarından birisidir. Din insanlara korku ve zulümle iletilseydi, inancın hiçbir anlamı kalmazdı. İnsanların hayatlarını yönlendirmeleri hür iradeleriyle kendilerine bırakılmıştır. Yaptıkları işlerden Allah'a hesap verecekleri için insanlara seçme hürriyeti verilmiştir. Aksi takdirde bu hususta insanlara zorlama yapılsaydı adaletsizlik yapılmış olurdu.⁹ Bir âyette Müslümanların diğer inanç sa-

² Örnek olarak bkz: Kur'an-ı Kerim, Fatiha, 1/1-5; Kitab-ı Mukaddes, Tesniye, 6/13; 10/12-13; Matta, 4/10.

³ Bakara, 2/256.

⁴ Bakara, 2/62.

⁵ Mâide, 5/51.

⁶ Tevbe, 9/29.

⁷ Aycan, İrfan, "Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübeleri (Emevî Modeli)", İslâm ve Demokrasi (Kutlu Doğum Sempozyumu), Ankara, 1998, s.31.

⁸ Bkz: İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, tsz, II, 190-195.

⁹ Afzalurrahman, *Sîret Ansiklopedisi*, çev. Komisyon, İstanbul, 1996, I, 213.

hiplerinin ilahlarına sövmeleri yasaklanmaktadır: “Allah’tan başkasını (Tanrı edinererek) çağırarlara sövmeyin. Zira onlar da haddi aşarak Allah’a söverler.”¹⁰

Diğer taraftan Hz. Peygamber, İslâm devletiyle anlaşmalı tebaanın (zimmî) hakları konusunda son derece titiz davranmıştır. Bu hususta Buhârî’nin Sahîh’inde “*Bâbu İsmi men Katele Mu’âheden bi Ğayri Cürmin*” ismiyle bir bab açılmış ve burada Hz. Peygamber’in şu hadisi nakledilmiştir: “Herhangi bir kişi anlaşmalı zimmîyi haksız yere öldürürse cennet kokusu kırk yıllık mesafeden duyulup hissedildiği halde o katil kişi cennet kokusunu koklayamaz.”

Putperest Araplar için Müslüman olma veya savaştan başka bir seçenek gözükmeyenken, Yahudi ve Hıristiyanlar için üçüncü bir seçenek olarak cizye ve haraç vergisi vermeleri karşılığı boyun eğme alternatifi mevcuttu. Boyun eğme, canları, malları, dinleri, namusları ve nesillerinin garanti altına alınması karşılığında cizye ve haraç ödemek, Müslümanların egemenliğini kabul etmek demekti.¹¹ İlahi dinlerin ibadet yerleri kutsal olma özelliğine sahiptir. Müslümanların camileri nasıl korunuyorsa, diğer din mensuplarının ibadet yerleri de öylece koruma altındadır.¹² Nitekim bu hususta Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyrulmaktadır: “Eğer Allah, bir kısım insanları diğer bir kısmı ile defetmeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah’ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılır giderdi...”¹³ Nasıl bir Müslümanın camiye gidip inancının gereğini yerine getirme hakkı varsa, bir Hıristiyanın kiliseye, bir Yahudinin de havra veya sinagoga gidip ibadetini yerine getirme hakkı mevcuttur. İslâm toplumunda Hıristiyanlar ve onların ibadetlerini gerçekleştirdikleri mabetler hoşgörülle karşılanmıştır.¹⁴ Mezarlıklarına ve cenaze törenlerine müdahale edilmemiştir.

Hz. Peygamber’in Asr-ı Saâdet’te hayatı boyunca insanlığa karşı davranışlarındaki en temel düşüncelerden birisi hoşgörü olmuştur. O, “*Sen Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütlerle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et*”¹⁵ âyeti ışığında insanlara hoşgörülü yaklaşarak dini tebliğ etmiştir. Bu da’vete karşı insanların sert, katı ve kaba olmaları O’nu bu ilkeden vazgeçirmemiştir. Taif seferi sırasında Hz. Peygamber’e karşı yapılan çirkin saldırı karşısında O’nun affedici tutumu ve bu kavmin helakına değil de ıslahına dua etmesi güzel bir örnektir. İslâm inancına göre fetih sonrasında bile Ehl-i Kitap ve Mecûsîler cizyeyi kabul ettiklerinde kesinlikle öldürülmez ve baskılara maruz bırakılmaz: “*De ki: Hak, Rabbinizdendir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen kafir ol-*

¹⁰ Nisâ, 4/148.

¹¹ Aycan, İrfan, a.g.m., s.31.

¹² Sibâî, Mustafa, *İslâm Medeniyetinden Altın Tablolar*, çev: M. Said Şimşek-Nezir Demircan, 2.baskı, Konya, tsz, s.77.

¹³ Hac, 22/40.

¹⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Öztürk, Levent, “*Kur’an’a Göre (Hac, 22/40) Hıristiyan Mabetlerine Gösterilmesi Gereken Saygı*”, SA.Ü.İ.F.D, sayı: 5, Sakarya, 2002, s. 71-86.

¹⁵ Nahl, 16/125.

sun..."¹⁶. "(Rasûlüm) Eğer Rabbin dileseydi yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen, inanmaları için insanları zorlayacak mısın?"¹⁷

Selmân el-Fârisî: "Gayr-i müslimlerle yemek yenir, gezmeye çıkılır, arkadaşlık yapılır" diyerek Asr-ı Saâdet'teki birarada yaşama hakkında önemli bir gerçeği dile getirmiştir.¹⁸ Bu anlayış Hulefâ-i Râşidîn döneminde de devam etmiştir. Nitekim Sûriye'nin Hz. Ömer dönemindeki fethini takip eden yıllarda Nastûrî bir rahip dostuna gönderdiği bir mektupta şunları yazmıştır: "Bu günlerde Cenab-ı Hakk'ın hakimiyeti kendilerine ihsan ettiği bu Taylılar (yani Araplar), aynı zamanda bizim de efendimiz oldular. Fakat onlar Hıristiyan dinine karşı hiç mücadele etmiyorlar. Aksine bizim itikadlarımızı koruyorlar, rahiplerimize ve azizlerimize hürmet ediyorlar, bizim kilise ve manastırlarımıza bağışta bulunuyorlar."¹⁹

İslâm toplumunda birarada yaşama denilince hem farklı dinî inanç mensupları (Yahudi, Hıristiyan, Mecûsî, Sâbîî, Putperest vb.), hem de çeşitli ırk ve kabileler gündeme gelmektedir. Makale hacmi gözönünde bulundurarak Hıristiyan ve Yahudilerle ilişkileri birarada yaşama tecrübesi bağlamında örnek olarak kısaca ele almak uygun olacaktır.

B- Asr-ı Saâdet'te Hıristiyanlarla Birarada Yaşama Tecrübesi:

İslâm'ın zuhurundan önce Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık Tağlib, Gassan, Kudaa ve Tayy kabilelerinin yaşadığı bölgelerde, Dûmetu'l-Cendel'de özellikle güneydeki Necran'da yayılmıştı. Mekke'de nâzil olan bir çok âyette Hz. İsa ve Hıristiyanlık hakkında bilgiler verilmektedir. Bu âyetlerde Hz. İsa, annesi Hz. Meryem, Hz. İsa'nın yeni getirdiği din, İncil, Hz. İsa'ya tabi olan Hıristiyanların zaman içinde bu dini tahrif etmeleri vb. konular açıklanmaktadır. Meryem, Enbiya, Mü'minun, Zuhuf, Hacc, Hadîd vb. sûrelerde bu âyetleri bulmak mümkündür.²⁰ Mekke'de Varaka b. Nevfel Hıristiyanlıkla alakası olan birisidir. İlk vahiy geldiği sıralarda Hz. Peygamber onunla görüşerek başına gelenleri anlatmış, o da Hz. Peygamber ve Hz. Hatice'yi teselli etmiştir. Mekke'de İslâm'a girenlerin sayısı artmaya başlayıp, müşriklerin eziyet ve işkencesi çoğalınca bazı Müslümanlar iki defa halkı ve idarecisi Hıristiyan olan Habeşistan'a hicret ettiler. İbn Hişâm'ın naklettiğine göre, Habeşistan'dan İslâm dinini araştırmak için Mekke'ye gelen 20 kişi Hz. Peygamber'e bazı sorular sormuşlardı. Hz. Peygamber bu soruları cevaplamış ve onlara Kur'an'dan bazı âyetler okumuştur. O he-

¹⁶ Kehf, 18/29.

¹⁷ Yunus, 10/99.

¹⁸ Fayda, Mustafa, *İslâm ve Demokrasi (Kutlu Doğum Sempozyumu Müzakereler Kısım)*, Ankara, 1998, s.62-63.

¹⁹ Hamîdullah, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdaresi*, çev: Kemal Kuşçu, 5. baskı, Ankara, 1979, s.230-231.

²⁰ Kur'an-ı Kerîm'de Hıristiyanlarla ilgili âyetler için bkz: Kesler, M. Fatih, *Kur'an'da Yahudiler ve Hıristiyanlar*, Ankara, 1993, s.215-237; Özkuyumcu, Nadir, "Asr-ı Saâdet'te Hıristiyanlarla İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslâm*, ed: Vecdi Akyüz, İstanbul, 1994, II, 383-387, 400-404 vd..

yette bulunanlar Kur'an'ı dinlerken ağlamışlar, bu arada Hz. Peygamber'in yaptığı daveti kabul ederek Müslüman olmuşlardı. Bu heyetin Necran'dan gelen Hıristiyanlar olduğu da söylenmektedir. Taif seferi dönüşünde Rebîa oğullarının kölesi olan, Hıristiyan dinine mensup Ninova'lı Addas, Hz. Peygamber'in huzurunda İslâm dinini kabul etmiştir.

Medine döneminde Hz. Peygamber, çeşitli hükümdarlara İslâm'a davet mektupları gönderdiği sırada Bizans İmparatoru Herakleios'a, Mısır Mukavkısı'na, Habeşistan Necaşisine de mektuplar göndermiştir. Ayrıca Güney Arabistan'da bulunan Necran Hıristiyanlarına bir mektup göndererek onları İslâm'a davet etmiştir. Necran Hıristiyanları 9/630 yılında (Senetu'l-Vufûd) 60 kişilik bir heyetle Medine'ye geldiler. Hz. Peygamber onların mescidde ibadet yapmalarına izin verdi. Daha sonra onların liderleriyle görüştü. Bunlar bazı sorular sorarak Hz. Peygamber'i sıkıştırmak istediler. Hz. İsa'nın babasının kim olduğunu sordular. Hz. Peygamber bu sorusuna hemen cevap vermeyerek sustu. Bir süre sonra Al-i İmran suresinin ilk 89 âyeti nazil oldu. Bu âyetlerde Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar hakkında İslâm'ın getirdiği bütün delil ve cevaplar yer almaktadır. Uzun tartışmalar ve müzakereler sonunda Necranlı Hıristiyanlar Hz. Peygamber'le anlaşma yoluna gitmişler, Hz. Peygamber'in siyâsî otoritesini kabul etmişler, kendi dinlerinde kalma karşılığında cizye vermeye razı olmuşlardır.²¹

Necran Hıristiyanlarıyla yapılan anlaşma metnine göre kendilerine verilen can, mal, mülkiyet hakkı ile din, vicdan ve mabet hürriyetine ait kısım şu şekildedir:

*"Onların mallarına, canlarına, dinî hayat ve tatbikatlarına, hazır bulunan ve bulunmayanlarına, ailelerine, mabetlerine, az veya çok olsun onların mülkiyetlerinde bulunan her şeyi içine almak üzere, Allah'ın himayesi ve Rasûlullah Muhammed'in zimmeti Necranlılar ve onların bağlı onların üzerine haktır. Hiçbir kimse dinî görevinden, hiçbir papaz papazlığından, hiçbir rahip de rahipliğinden ayrılmayacaktır..."*²² Hz. Peygamber Necranlı Hıristiyan din adamlarından Ebu'l-Hâris'e gönderdiği mektupta da anlaşma metninde Hıristiyanlara verilen haklar ve sorumluluklar bir kere daha belirtilmiş, onların hukukları ve örflerinde herhangi bir değişikliğe gidilmeyeceğinin garantisi verilmiştir.²³

Medine döneminde Hıristiyanlarla bazı savaşlar da meydana gelmiştir. Bizansla yapılan Mûte savaşı (8/629) ve Tebük seferinin (9/630) yanı sıra Dûmetu'l-Cendel seferi dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber Hıristiyan kabilelere İslâm'ı tebliğ etmiş, onlarla anlaşma yoluna gitmiş, dinî müzakerelerde bulun-

²¹ Necran heyetiyle görüşmeler ve Mübâhele olayı hakkında bkz: Fayda, Mustafa, "Hz. Muhammed'in Necranlı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mübâhele", A.Ü.İ.F.İ.E.D, Ankara, 1975, sayı: 2, s. 143-149.

²² Hamîdullah, Muhammed, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, 5. baskı, Beyrut, 1985, s.175-176.

²³ Hamîdullah, Muhammed, *el-Vesâik*, s.179.

muş, ancak savaşmaktan başka çare olmadığı durumlarda ise onlarla savaşmıştır. Rasûlullah, başka dinlere mensup insanlara da aynı hoşgörüyü göstermiş, özellikle onların inançlarını rahat bir şekilde yerine getirmelerini sağlamıştır.²⁴

Hz. Peygamber'in, Medine toplumu içinde bir süre birlikte yaşadığı Yahudilerin ibadetlerini kısıtlama gibi bir uygulamaya gitmediği, aynı şekilde Necranlı Hıristiyanların inançlarını yerine getirmelerine izin verdiği de İslâm tarihinde sabit olan hususlardandır. İbn Hişâm ve İbn Sa'd'ın naklettiklerine göre, Necran Hıristiyanlarının temsilcileri Medine'ye geldiklerinde Hz. Peygamber ve ashabı henüz ikindi namazını kılmışlardı. Necran heyeti ibadet vakitleri geldiği için Mescide girip doğu istikametine yöneldiler ve ibadet etmeye hazırlandılar. Ashâb-ı Kiram onlara engel olmak isteyince Rasûlullah onları serbest bırakmalarını ve ibadetlerin yapmalarına izin vermelerini emretti. Onlar da doğuya yönelerek ibadetlerini yerine getirdiler.²⁵ Temel İslâm Tarihi kaynaklarında nakledilen bu olay Asr-ı Saâdet'teki gayr-i müslimlere tanınan ibadet özgürlüğünün en dikkat çekici örneklerinden birisidir.

C- Asr-ı Saâdet'te Yahudilerle Birarada Yaşama Tecrübesi:

Ayrıntılı ve bazı noktalardan tartışmalı bir konu olan Hz. Peygamber döneminde Yahudilerle ilişkilerle ilgili çağdaş araştırmaların bir kısmında bazı farklı bilgi ve değerlendirmelere rastlamak mümkündür.²⁶ Makale hacmini artıracak düşüncesiyle bunlara temas etmeyi uygun görmüyoruz. Gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerek "Ehl-i kitap" tâbiri, gerekse özel olarak "Yahudi" kelimesi ile bir çok âyette Yahudilerden bahsedilmektedir. Kur'an'daki elli sûreden fazlasında Yahudilerle ilgili âyetler mevcuttur. Bu âyetlerde Yahudilerin geçmiş peygamberlerinin kıssaları, kendi peygamberleri ile aralarındaki mücadeleler, Yahudilerin temel huy ve karakterleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.²⁷

Hz. Peygamber Medine'ye hicret etmeden önce bu şehrin sosyal tabakalarını müşrik Araplar ve çeşitli kabilelerden oluşan Yahudiler oluşturmaktadır. Medine'deki Yahudilerden Benû Kaynuka kuyumculukla, Benu'n-Nadîr ziraatle, Benû Kureyza dericilikle uğraşıyorlardı. Her üç kabilenin de ortalama 700'er kişilik savaşçı erkek gücü vardı ve toplam nüfusları 4000 kişi civarındaydı.²⁸ Hz.

İ
S
T
E
M
14/2009

²⁴ Hıristiyanlara gösterilen hoşgörü örnekleri için bkz Öztürk,, Levent, "İslâm Toplumunda Hıristiyanlara Gösterilen Hoşgörü Örnekleri: İlk Beş Asır", SA.Ü.İ.F.D, sayı: 4, Sakarya, 2001, s.25-37.

²⁵ İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, thk: Mustafa es-Seka vd., Beyrut, tsz, (Dâru'l-Kalem) II, 223-224; İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut, tsz, (Dâru Sâdir), I, 357.

²⁶ Dasfî, Mustafa Kemal, Muhammed ve Benû İsrâil, Kahire, 1970; Tabbâra, Afif Abdülfettah, el-Yehûd fi'l-Kur'an, Beyrut, 1966; Tantâvî, Muhammed Seyyid, Benû İsrâil fi'l-Kur'an ve's-Sünne, Mısır, 1987; Özkuyumcu, Nadir, "Asr-ı Saâdet'te Yahudilerle İlişkiler", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslâm, C.II, Atçeken, İsmail Hakkı, Hz. Peygamber'in Yahudilerle Münâsebetleri, İstanbul, 1996; Güner, Osman, Resûlullah'ın Ehl-i Kitap'la Münâsebetleri, Ankara, 1997 vd...

²⁷ Kur'an'da Yahudilerle ilgili âyetler ve yorumları için bkz: Derveze, İzzet, el-Kur'an ve'l-Yehûd, Şam, 1949; Tabbârâ, Afif Abdülfettah, el-Yehûd fi'l-Kur'an; Kesler, M. Fatih, a.g.e., s.180-215; Atçeken, İsmail Hakkı, a.g.e., s.17-40.

²⁸ İbn Hişâm, III, 252; Umerî, Ekrem Ziya, Medine Toplumunu, çev: Nureddin Yıldız, İst, 1988, s.148.

Peygamber hicretten sonra, Medine şehrinin önemli unsurlarından olan ve kendisinin Medine'ye gelişinden pek memnun olmadıkları anlaşılan Yahudilere karşı da olumlu ve ılımlı davranmış, onlarla anlaşma arzusu içinde olduğunu hissettirmiştir. Nitekim onları, aralarında ortak olan bir kelimeye davet etmiş, önceleri namazlarında onların kiblesi olan Beytül-Makdis'e yönelmiş; Müslümanların, Yahudiler tarafından kesilen hayvanları yemelerine ve iffetli kadınlarıyla evlenmelerine izin vermiştir.²⁹ Yahudileri İslâm dinine ısındırmak için önünden geçen Yahudi cenazesine saygı gösterip, ayağa kalkmış ve bunu As-hâbına tavsiye etmiştir.³⁰ Onların düğün yemeklerine katılmış, cenazelerine iştirak etmiş, hastalarını ziyaret etmiştir. Yine Hz. Peygamber, müşriklerin girmesini yasakladığı mescide Ehl-i kitap olan Yahudilerin girmesine izin vermiştir.³¹ Hz. Peygamber, bununla yetinmeyerek Yahudilerin Beytül-Midras adını verdikleri toplantı yerlerine giderek onlarla görüşmüş ve İslâm dinini tebliğ etmiştir.³²

Tüm bu olumlu yaklaşımlara karşın Yahudiler Hz. Peygamber ve müslümanlarla iyi geçinmeyip, fitne ve karışıklık çıkartarak Mekke müşrikleriyle işbirliğine girişmeleri sonucu kendileriyle savaşmaktan başka çare kalmadı. Bu şartlar gereği kendileriyle Benû Kaynuka, Benu'n-Nadîr, Benû Kureyza ve Hayber gazveleri gibi savaşlar yapılmak zorunda kalınmıştır.³³ Her ne kadar bazı oryantalistler sebepsiz ve önemsiz bahanelerle Yahudilerle savaş yapıldığını iddia etseler de Hz. Peygamber'in Yahudilerle gerçekleştirdiği savaşların geçerli sebepleri mevcuttur.³⁴

1- Medîne Vesikasında Yahudilere Verilen Haklar ve Sorumluluklar:

Hicret sırasında Medine'nin sosyal durumu ve nüfus yapısına bakıldığında yaklaşık 6.000 müşrik Arap, 4000 Yahudi ve 50 civarında Hıristiyan Arap mevcuttur.³⁵ İlk nüfus sayımı sonucu 1.500 kadar Müslüman nüfusu tespit edilmiştir. Medine'de siyasî otorite bakımından tam bir keşmekeş yaşanıyordu. Önce yurtlarını terketmiş olan Mekke'li Müslümanların iskân problemi çözüme kavuşturuldu. Ondan sonra Medineli Müslümanlar ve hicret eden Mekke'li Müslümanlar arasında kardeşlik (Muâhât) te'sis eden Rasûlullah yeni kurulan İslâm devletinin teşkilatlandırılması, Müslümanlar ve Yahudiler arasındaki statüyü belirleme işine girişti. Hz. Peygamber hicretten sonra Yahudilere karşı olumlu ve ılımlı davranmış, onlarla anlaşma arzusu içinde olduğunu hissettirmiştir.

²⁹ İbn Sa'd, I, 243.

³⁰ Buhârî, *Cenâiz*, 50; Ebû Dâvud, *Cenâiz*, 47.

³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1982, III, 339.

³² İbn Hişâm, II, 200-201; İbn Sa'd, I, 164.

³³ Yahudilerle yapılan savaşlarla ilgili detaylı bilgi için bkz: Atçeken, İsmail Hakkı, a.g.e., s.116-144.

³⁴ Yahudilerle ilişkiler ve onlarla yapılan savaşlar hakkında oryantalistlerin iddia ve yorumları için bkz: Atçeken, İsmail Hakkı, "Bazı Oryantalistlere Göre Asr-ı Saâdet'te Yahudiler", *İSTEM*, yıl: 2, sayı: 4, Konya, 2004, s.105-128.

³⁵ Hamîdullah, Muhammed, *İslâm'ın Hukuk İlmine Yardımları*, derleyen: Salih Tuğ, İstanbul, 1962, s.21.

Hız. Peygamber'in Yahudilere karşı izlediği olumlu tavırlar sonucu az sayıda da olsa bazı Yahudilerin Müslüman olduğunu bilmekteyiz. Abdullah b. Selâm, Sa'lebe b. Sa'ye, Esîd b. Sa'ye, Esed b. Ubeyd, Muhayrik, Meymûn b. Yâmin gibi Yahudiler İslâm'ı kabul etmişlerdir.³⁶ Hız. Peygamber, Müslümanlarla Yahudiler arasındaki ve henüz İslâm'ı kabul etmemiş müşrik Araplarla Müslümanlar arasındaki siyâsî, hukukî ve askerî statüyü belirlemek için hicretten sonra Medine vesîkasını hazırlama faaliyetine girişmiştir. Aynı sınırlar içerisinde İslâm'ın tanıdığı akîde serbestliği çevresinde yaşayan ve yeni kurulan İslâm devletinin tebaası durumunda olan bu insanlar topluluğunun ortaklaşa kabullenecekleri bazı esasların konulması, devletin uygulayacağı siyaset ve idare tarzının belirlenmesi gerekiyordu.³⁷ İşte bu ihtiyaçlar doğrultusunda Hız. Muhammed (S.) Müslümanlar, müşrik Araplar ve Yahudilerle bir istişâre toplantısı düzenledi. Gurupların ileri gelenleriyle görüşükten sonra Hız. Peygamber bir anayasa metni hazırladı ve Yahudileri de bu anayasa kapsamına aldı. Hız. Peygamber'in bu girişimi, şimdiye kadar O'nun din temsilciliği ve tebliğciliği sıfatının yanısıra çeşitli din, ırk ve kabilelerden oluşan bir şehir topluluğuna siyâsî başkan olma ve onlara en yüksek devlet iktidarını temsilen emirler verme, adlî ve askerî sahalarda başkanlık etme sıfatını da temin etmiş oluyordu.³⁸ Rasûlullah tarafından hazırlanıp, karara bağlanan ve tarafların kabulü ile resmîleşen ve yazılı bir şekilde tespit edilen vesîka bir bütün olarak günümüze kadar ulaşmıştır.³⁹

Hız. Peygamber'in Medine'deki Arap ve Yahudi kabile liderleriyle yapmış olduğu saldırmazlık ve dışa karşı müşterek savunma⁴⁰ anlaşması çeşitli araştırmacılar tarafından "Sahîfe" "Medîne Vesîkası", "Kurucu Medîne Vesîkası", "İlk İslâm Anayasası", "Medine Anayasası" gibi isimlerle zikredilmektedir. Bu metnin Avrupa dillerine tercemesini yapan Julius Wellhausen, anayasa metnini 47 maddeye ayırmıştır. Buna göre 1-23. maddeler Müslümanlarla ilgili konu ve hükümleri ele almaktadır. 24-47. maddeler ise Yahudilerle ilgili hususları kapsamaktadır.⁴¹

24. maddeye göre Yahudiler harbe katıldıkları sürece harp masraflarını karşılayacaklardır. 25. madde Yahudilere din serbestiyeti vermiş, onların Müslümanlarla bir cemaat oldukları ifade edilmiştir: "Yahudilerin dinleri kendilerine, Mü'minlerin dinleri kendilerinedir. Buna gerek mevlâları, gerekse kendileri da-

³⁶ Bkz: İbn Sa'd, III, 353; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1965, II, 187; Muhammed Abdülkadir Ebû Fâris, *fi Zilâli's-Sîreti'n-Nebeviyye: es-Sıra'u me'al-Yehûd*, Amman, 1989, s.21-22.

³⁷ Önkâl, Ahmet, *Rasûlullah'ın İslâm'a Da'vet Metodu*, 6. Baskı, Konya, 1990, s.103.

³⁸ Tuğ, Salih, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul, 1969, s.30.

³⁹ Medine anayasası metni için bkz: İbn Hişâm, II, 147; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk: M. Halil Harrâs, Kahire, 1981, s.193-198; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 2. Baskı, Beyrut, 1990, III, 224-226; Hamîdullah, Muhammed, *el-Vesâik*, s.59-62.

⁴⁰ Sırma, İhsan Süreyya, "Medîne Vesîkasının Mevsûkiyeti ile İlgili Bazı Veriler", *Bilgi ve Hikmet*, Kış / 1994, sayı 5, s.48.

⁴¹ Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I, 190.

hildir." Bu madde ile Yahudilere dinî ve hukukî özerklik tanınmıştır.⁴² Bu aynı zamanda İslâm'ın pratik alanda yabancılara tanıdığı din ve vicdan hürriyetinin yazılı bir belgesidir.⁴³

25-35. maddelerde bütün Yahudi kabîlelerinin, bunların himâyesine giren ve onlara bağlı olanların aynı haklara sahip oldukları ve aynı yükümlülüklerle sorumlu tutuldukları belirtilmiştir. 36. maddeye göre, Yahudilerin Müslümanlarla birlikte savaşa çıkmalarına ancak Hz. Peygamber karar verecektir. 37 ve 38. maddeler, 24. maddedeki Yahudilerin harp masraflarını karşılamaları ve ilâve olarak dıştan gelecek saldırılara karşı kendi aralarında yardımlaşmalarını hüküm altına almaktadır. 39. maddede Yesrib şehrinin içi mukaddes bir yer olarak kabul edilmektedir. 40-41. maddeler himâye (eman verme) ile ilgili hükümleri kapsamaktadır. 42. maddeye göre guruplar arasında cinâyet veya her türlü ihtilâflarda Hz. Peygamber en üstün hakem olarak kabul edilmektedir. 43. maddede Yahudilerin, Kureyş müşriklerine veya onların müttefiklerine yardım etmeleri yasaklanmaktadır. 44. madde bir önceki maddeyi te'yid etmektedir. 45. maddede dinî savaşlar hariç, her iki tarafın birbirini sulh anlaşmasına çağırıldığında icâbet etmenin gerekli olduğu ifade edilmektedir. 46 ve 47. maddelerde, vesîkada zikredilen kurallara mutlaka uyulması gerektiği belirtilmektedir.

İşte son dönemlerde ülkemizde "*Birarada yaşama tecrübesinin ilk örneği*"⁴⁴ olarak sunulan ve bu bağlamda üzerinde çok hukukluluk, çoğulculuk vb. farklı yorum ve tartışmaların yaşandığı⁴⁵ Medine Vesîkası, Medine toplumunun siyâsî, askerî, hukukî ve sosyal konulardaki problemlerini çözmeyi amaçlayan bir kurallar manzûmesidir. Bu anayasaya göre devletin reisi olan Hz. Muhammed (S.) ibâdetleri yönettiği gibi orduları yönetiyor, kanun vaz' ediyor, davaları hallediyor ve devleti idare ediyordu.⁴⁶ Yahudiler bu anayasa ile Hz. Peygamber'i devlet başkanı olarak kabul etmişlerdi. Ayrıca Medine'ye karşı oluşacak bir dış tehdit ve saldırı karşısında Müslümanlarla birlikte şehri ortaklaşa savunacaklardı. Medine anayasası tarafların din ve inanç hürriyetini, can ve mal emniyetini sağlıyordu. Muhammed Hamîdullah'a göre bu anayasa, ilk İslâm devletinin anayasası olmasının yanısıra yeryüzünde bir devletin ortaya koyduğu ilk yazılı anayasa olma özelliğine de sahiptir.⁴⁷ Medîne vesîkası, Hz. Peygamber'in gayr-i müslimlere karşı hoşgörüsüne en güzel örneklerden birisidir.

⁴² Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I, 195; Salih Tuğ, s.46.

⁴³ Güner, Osman, "*Hz. Peygamber'in Ötekine Bakışı*", *İslâm ve Öteki*, ed: Cafer Sadık Yaran, İstanbul, 2001, s.234.

⁴⁴ Medine vesîkası hakkında yapılan araştırmalar ve farklı yorumlarla ilgili bkz: Bulaç, Ali, "*Birarada Yaşamının Mümkün Projesi: Medine Vesikası*", *Bilgi ve Hikmet*, Kış/1994, sayı: 5, s.15.

⁴⁵ Medîne vesîkası ve çok hukukluluk tartışmaları hakkında bkz. Yaman, Ahmet, "*Hukukun Üstünlüğü Bağlamında Çok Hukukluluk Tartışmalarına Fikhî Bir Yaklaşım*", *İslâmî Araştırmalar*, C. 14, sayı: 2, 2001, s.285-290.

⁴⁶ Hamîdullah, Muhammed, *Makaleler*, çev: İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, 1986, s. 49.

⁴⁷ Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, I, 189.

II- ENDÜLÜS'TE BİRARADA YAŞAMA TECRÜBESİ:

Makalenin bu kısmında Endülüs'te birlikte yaşama tecrübesi bazı örneklerle değerlendirilmeye çalışılacaktır. Endülüs'te yaklaşık sekiz asır kadar devam eden İslâm hakimiyeti döneminde (711-1492) farklı üç dinin mensupları olan Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler aynı ülke içinde bazı istisnai durumlarda dışarıda asırlarca birarada ciddi problemlerle karşılaşmadan yaşamışlardır. Çok dinli ve çok kültürlü bir yapıdaki Endülüs'te asırlarca gerçekleşen birlikte yaşama örneği hem İslâm Tarihi, hem de dünya tarihi açısından büyük öneme sahiptir.

Endülüs, Akdeniz'in batı kısımlarında yer alan İberik (İberya) yarımadasının Arapça ismidir. Endülüs, günümüzdeki İspanya ve Portekiz topraklarına Arap tarihçileri ve coğrafyacılarının verdikleri isimdir.⁴⁸ Yunanlılar bu yarımadağa İberya, Romalılar ise İspanya ismini vermişlerdir.⁴⁹ İspanya'nın 92-95/711-714 yılları arasında İslâm orduları tarafından fethedilmesinden önce ülke bir German boyu olan Vizigotlar tarafından yönetilmekteydi. İspanya halkının çoğunluğu kendilerine Katolik ismi verilen ve Roma Piskoposluğuna bağlı olan Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. İspanya'da fetih öncesinde nüfus açısından azınlık olmalarına karşılık ekonomik hayatta önemli rol alan Yahudiler de yaşamaktaydı. İdareyi ele geçiren Vizigotlar, Katoliklerin "heretik" yani sapık olarak kabul ettikleri Arian mezhebine mensup idiler. Vizigotlar önce farklı inançlar karşısında toleranslı bir politika uyguladılar. Ancak VI. Yüzyılın sonlarına doğru Vizigot idareciler Arian mezhebini bırakıp çoğunluğun dini olan katolik Hıristiyanlığına girince tolerans politikası son buldu.⁵⁰ Bundan sonra İspanya'da siyâsî, dinî ve sosyal açılardan olumsuz bazı gelişmeler yaşandı. Müslümanların İspanya'yı fethetme hazırlığı içinde oldukları dönemde kral Rodrigo taraftarları ile eski kral Witiza yandaşları arasındaki iç çatışma önemli bir problem oluşturuyordu. Önceki kral Witiza'nın oğulları bazı şehirleri ele geçirmişler ve Rodrigo'ya karşı mücadeleye girişmişlerdi. Rodrigo'nun kuvvetleri Kurtuba (Cordoba)'da, Witiza'nın oğullarının taraftarları ise daha çok İşbiliyye (Sevilla) şehrinde bulunuyordu. İspanya halkı da bu otorite çekişmesinin arasında kalmıştı.⁵¹

İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden önce Yahudiler, dinî açıdan zulme ve haksızlığa uğratılmış, yaşadıkları şehirlerinden zorla göç ettirilmişti. Sosyal bakımdan toplumun tüm kesimlerinde sıkıntı mevcuttu. Halkın

İ
S
T
E
M
14/2009

⁴⁸ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, ed: M. J. De Goeje, Leiden, 1927'den ofset (Beyrut, tsz), s.36-37; İbn Hurdâzbihi, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed: M. J. De Goeje, Leiden, 1889'dan ofset (Beyrut, tsz), s.51-52; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, thk: Ferîd Abdülazîz el-Cündî, Beyrut, 1990, I, 311; Himyerî, *er-Ravdu'l-Mî'târ fî Haberi'l-Aktâr*, 2. baskı, Beyrut, 1984, s.32; Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 211.

⁴⁹ Colan, G.S, *el-Endelüs*, Beyrut, 1980, s.17.

⁵⁰ Özdemir, Mehmet, "Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası)", *İslâm ve Demokrasi*, (Kutlu Doğum Sempozyumu), s. 85-86.

⁵¹ el-Haccî, Ali Abdurrahman, *et-Târîhu'l-Endelüsî*, 5.baskı, Dımeşk, 1997, s.29-35; Abdullah Enîs et-Tabba', İbnu'l-Kütiyye'nin *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs* adlı eserine *Medhal*, Beyrut, 1994, s.8-9.

eskiden sahip olduğu şeylerin sadece adı kalmıştı. Sayıları az olan arazi sahipleri sınıfı geniş topraklar üzerinde efendi olarak hüküm sürüyorlardı. Halkın geri kalan kısmı orta tabaka ve kölelerden ibâret sefil bir kitleden oluşuyordu.⁵² Claude Cahen'e göre fetih öncesi İspanya, Bizans kıyılarından gelen saldırılar, kendi iç kavgaları ve kötü davrandıkları Yahudilerin ayaklanmalarıyla sarsıntılar içindeydi.⁵³ Çağdaş araştırmacılarından S. Muhammed İmâmuddin'e göre ise; yoksullaştırılmış vatandaşlar, mahvolmuş köleler, sefalet içindeki halk ve zulme uğramış Yahudilerin hepsi bir kurtarıcı bekliyorlardı.⁵⁴

Emevîler'in Kuzey Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr tarafından Halife Vefîd b. Abdülmelik'ten alınan izin sonucu Septe (Tanca) valisi olan Berberî asıllı Târik b. Ziyad komutasındaki İslâm ordusu, Endülüs'te 92/711 yılında Vizigot kralı Rodrigo ile yapılan "*Lekke Vadisi*" savaşını kazandıktan sonra ülkenin fethi işine girişti. Ertesi yıl Mûsâ b. Nusayr da 18.000 kişilik ordusuyla İspanya'ya gelerek Târik ile birlikte fetihleri tamamladı.⁵⁵

Endülüs'ü fetheden Târik b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr, İşbiliye (Sevilla) ve Tuleytula (Toledo) şehirlerinde bulunan Yahudilere karşı hoşgörülü davrandılar, onlara kucak açtılar. Mûsâ b. Nusayr fetihden sonra İşbiliye şehrine Yahudileri yerleştirdi.⁵⁶ Bu uygulama yeni değildi, Târik b. Ziyâd da Tuleytula şehrini fethettikten sonra oraya Yahudileri yerleştirmişti.⁵⁷ Fetih öncesi Vizigotlar, Yahudilere çeşitli eziyetler yapmışlar ve onlara zulmederek oturdukları şehirlerden çıkarmışlardı. Bu sebeple Yahudiler, fetihler sırasında Müslümanlara yardımcı olmuşlardı. Târik ve Mûsâ da onları çıkarıldıkları şehirlere yeniden yerleştirmişlerdir.

Endülüs toplumunda sosyal hayatın unsurlarını Araplar, Berberîler, yerli halk, Sekâlibe (çoğunlukla Doğu Avrupa'dan Endülüs'e getirilen Slav asıllı köleler) ve Sudanlılar oluşturmaktaydı. Bu kadar farklı etnik yapıdaki gruplar arasında asabiyet ve diğer bazı etkiler sebebiyle bazen problemler çıkmasına rağmen genelde bir arada yaşamının gereklerini yerine getirdiklerini söylemek mümkündür.

Endülüs'e hakim olan Müslümanlar, Asr-ı Saâdet ve sonraki dönemlerde görüldüğü gibi fethedilen topraklarda belirlenmiş haklar ve sorumluluklar karşılığında Müslümanlarla gayr-i müslimleri tek bir devlet çatısı altında birarada yaşayacakları bir yönetim tarzı benimsediler. Gayr-i müslimlere Hz. Peygamber

⁵² Lewis, Bernard, *Tarih'te Araplar*, çev: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979, s.147.

⁵³ Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, çev: Esat Nermi Erendor, İstanbul, 1990, s.36.

⁵⁴ S. Muhammed İmâmuddin, *Endülüs Siyâsi Tarihi*, çev: Yusuf Yazar, Ankara, 1990, s.25-26.

⁵⁵ Endülüs ismi, coğrafyası, Endülüs'ün fetih sebepleri ve fetih süreci hakkında detaylı bilgi için bkz: İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara, 2002, s. 43-83.

⁵⁶ İbnü'l-Esir, IV, 564 ; Makkarî, *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratûb*, thk: Yusuf eş-Şeyh el-Bukâi, Beyrut, 1986, I, 257.

⁵⁷ Abdülazîz es-Seâlibî, *Târîhu Şimâli İfrîkiyye*, thk: Ahmet b. Mîlâd-Muhammed İdris, Beyrut, 1987, s.102.

döneminde verilmiş olan hak ve sorumlulukların Endülüs'te de benzer şekilde geçerli olduğu görülmektedir. Bunun en dikkat çeken örneği Mûsâ b. Nusayr'dan sonra Endülüs'te valilik yapan Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr'ın Tudmir (Mürsiye) bölgesi hâkimi Teodomiro ile yaptığı barış anlaşmasıdır.

Bu anlaşmanın metninden⁵⁸ konumuzla ilgili bir pasaj şu şekildedir:

"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr'dan Tudmir (Teodomiro) b. Abdûş'a. Teodomiro barışı kabul etmiş ve bunun karşılığı olarak kendisine Allah'ın ahdi ve zimmetiyle Rasûlullah'ın zimmeti verilmiştir. Antlaşma şartlarına uydukları sürece onun ve onun idaresindeki herhangi bir Hıristiyanın mallarına zarar verilmeyecek, kendileri, çocukları ve kadınları öldürülmeyecek ve esir edilmeyecektir. Dinleri sebebiyle aşağılanmayacaklar (dinleri konusunda herhangi bir engelle karşılaşmayacaklar), kiliseleri yakılmayacak..." Vesîka metninin sonuna anlaşmanın tarihi olarak 94 yılı Recep ayı (Nisan 713) yazılıdır.⁵⁹

Endülüs'te Müslümanlarla yerli halk arasında yapılan anlaşmalarda anlaşmalı olan şehir veya bölge halklarına önemli haklar verilmekteydi. Anlaşmalı halkların kendilerine tanınan bu haklar karşılığında ise tespit edilen miktarda yıllık cizye ve haracı ödemeleri, Müslümanların düşmanlarıyla işbirliği içine girmemeleri gerekiyordu. Anlaşmalı durumdaki şehir ve bölge halkına aşağıdaki haklar verilmiştir:

- a- Can ve mal emniyetleri sağlanacak.
- b- Dinlerini yaşama ve muhafaza konusunda güçlükle karşılaşmayacaklar. Dinlerini terk etmeye zorlanmayacaklar, dinleri ve inançlarından dolayı kınanmayacaklar ve ibadet yerlerine zarar verilmeyecek.
- c- Hür olarak yaşamaya devam edecekler, köleleştirilmeyecekler.
- d- Ailelerin parçalanmasına yol açabilecek tasarruflarda bulunulmayacak.
- e- Kendi aralarındaki mesele ve ihtilaflarında kendi hukuklarını tatbik hakkına sahip olacaklar.⁶⁰

Çağdaş Endülüs tarihi araştırmacılarından M. Abdullah İnân'a göre Endülüs'te fethedilen bölgelerde yumuşak ve hoşgörülü davranışlar sergileyen Müslüman idareciler, hükümlerin tatbikinde ve çeşitli vergilerin toplanmasında da âdil olmaya gayret ettiler. Abdülazîz b. Mûsâ ile Teodomiro arasındaki yapılan anlaşma, İslâm siyasetindeki itidalli ve hoşgörülü yaklaşımın en güzel delillerinden birisidir. O'na göre bu anlaşma, fetih asrındaki İslâm idarî siyaset vesîka-

⁵⁸ Antlaşma metni hakkında bkz: Himyerî, s.131-132; Hammâde, M. Mâhir, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye ve'l-İdâriyye li'l-Asr'i'l-Ümevî*, 2.baskı, Beyrut, 1983, s.120-121; İnân, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 2.baskı, Kahire,1988, I, 55-56; Mu'nis, Hüseyin, *Fecru'l-Endelüs*, Cidde, 1985, s.112.

⁵⁹ Himyerî, s.131-132; Hammâde, M. Mâhir, s.120-121.

⁶⁰ Özdemir, Mehmet, *"Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar"*, s. 87

larından önemli bir örnektir.⁶¹ Diğer bir araştırmacı olan Hâlid es-Sûfî, fâtih Müslümanlarla Vizigotlar arasında yapılan bu anlaşmanın şartlarının bölge halkı açısından çok iyi olduğu, bununla bölge idarecisi ve halkına daha önce başkalarına verilmeyen imtiyazlar verildiği kanaatindedir.⁶² Mehmet Özdemir ise fetihlerin, sosyal hayattaki olumlu etkilerinin yanı sıra taassubun yerine hoşgörüyle ikâme etmekle dinî hayatta da yeni bir çığırın öncüsü olduğu düşüncesindedir. Ona göre İspanyol araştırmacı İsidro de las Cagigas'ın da ifade ettiği gibi; sekiz asırlık İslâm hâkimiyeti boyunca Endülüs'teki gayr-i müslimlerin dinî statülerinin ne olduğunu anlamak için Abdülazîz'in Teodomiro ile yaptığı anlaşma şartlarına bakmak yeterlidir.⁶³ Bu anlaşma ile Hıristiyanlara; can ve mal emniyeti, dinlerini muhafaza etme, dinî ayin ve ibadetlerini rahatlıkla yapabilme, kiliselerini koruma garantisi, hür olarak yaşama hakkı verilmiştir.⁶⁴

Endülüs'ün fetih süreci ve sonrasında Müslüman idareciler, gayr-i müslim unsurlara karşı olumlu davranışlarda bulunmuşlar, onları Müslümanların şehirlerinde ikamet ettirmişler, din, can, mal ve seyahat özgürlüklerini son noktasına kadar kullanmalarına izin vermişlerdir.⁶⁵ Hıristiyanlar ve Yahudiler açısından bakıldığında Endülüs'teki yöneticilerin bu tip olumlu uygulamaları onların Müslümanlarla tek bir devlet çatısı altında asırlarca birarada yaşamaları demektir. Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce İspanya'da soykırımla karşı karşıya kalan Yahudiler, Endülüs'te bu yeni düzen ile cemaatlerini, dinlerini, sosyal ve dinî hayatlarını korumuşlardır.⁶⁶

Bu hususta T. W. Arnold şu ilginç değerlendirmeyi yapmaktadır: "(İspanya'da) İslâm fetihlerinin başlangıcında ne dinî baskı, ne de cebri ihtidalarla dair hiçbir hadise işitilmemiştir... Siyâsî kudretleri kaybolan Hıristiyanlar için şikâyeti gerektirecek bir durum yok gibiydi. Dikkate değer bir hal olmak üzere bütün sekizinci asır boyunca tek bir ayaklanma teşebbüsü görülmemiştir. İspanya'da İslâm hükümetinin Hıristiyan tebaa karşısında aldığı yumuşak tutum iki din mensuplarını birbirine yaklaştırmış ve bu iki topluluk arasında bazı karışmalar meydana getirmişti. Müslüman erkeklerle Hıristiyan kadınlar arasında evlilikler başlamıştır. Mesela Endülüs valisi Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr⁶⁷ ile kral Rodrigo'nun dul eşi (Egilon) ile evlenmiştir. Birçok Hıristiyan Arap isimleri almış, Müslüman komşularının âdetlerini taklit etmişlerdir. Mesela bazıları ço-

⁶¹ İnân, M. Abdullah, I, 55-56.

⁶² es-Sûfî, Hâlid, *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*, Bingazi, 1980, s.136.

⁶³ Özdemir, Mehmet *Endülüs Müslümanları-1*, Ankara, 1994, s.34-35.

⁶⁴ Özdemir, Mehmet, "Gayr-i Müslimlerin Dinî Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüs'teki Uygulamaları", A.Ü.İ.F.D., C: XXXIII, Ankara, 1992, s.211.

⁶⁵ Bu konuda fazla bilgi için bkz: Özdemir, Mehmet, *agm.*, A.Ü.İ.F.D, C:XXXIII, 211-216.

⁶⁶ Endülüs'te Yahudilerin siyâsî, sosyal, dinî, ekonomik ve kültürel durumları hakkında detaylı bilgi için bkz: İlhan, Sinan, *Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091)*, (Yayınlanmamış doktora tezi, A.Ü.S.B.E.), Ankara, 2006.

⁶⁷ Hakkında detaylı bilgi için bkz: Atçeken, İsmail Hakkı, "İlk Endülüs Valisi Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr ve Öldürülmesi", S.Ü.İ.F.D., sayı: 14, Konya, 2002, s.65-87.

cuklarını sünnet ettirmişlerdir".⁶⁸

Mehmet Özdemir'e göre özellikle X. Yüzyılda Endülüs Emevî sarayı, toplumu bütün farklılıklarıyla en üst seviyede temsil eden bir tablo görüntüsü vermektedir. Toplumunu teşkil eden bütün dinî ve etnik unsurlar bu saraya girme ve hizmet sunma imkanına kavuşmuş bulunuyorlardı. Müslüman halife, Yahudi hekim, Hıristiyan mütercim, Saklebî komutan, Arap veya Berberî başvezir, vezir, müvelled (mühtedî İspanyol) başkadı, Sûdanlı ulak, Iraklı edib aynı sarayın çatısı altında buluşmaktaydılar. Farklılıkları uyum içinde bir araya getiren bu manzara karşısında hayrete kapılan Fransız araştırmacı Henri Peres şu ilginç tespiti yapmaktadır: "Bu birarada yaşama tarzı, Endülüs Müslümanlarının Hıristiyan halka toleranslı yaklaşımını daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Gerçekten hiçbir mağlup halk, anlaşmalarla sağlanan hakların ve zimmî hukukunun tatbiki konusunda İspanyollar kadar şanslı olmamıştır. Devletin her kademesinde bu halktan insanlar vardır."⁶⁹ Bu toplumsal kaynaşma zamanla Endülüs'te Hıristiyanlar ve Yahudiler arasında Araplaşma temayüllerini de doğurmuştur. Özellikle Hıristiyanlar arasında giyim-kuşam, yeme-içme ve isim koyma gibi hususlarda Arapları taklit edenlere Mozarabes⁷⁰ ismi verilmiştir. Ayrıca uyumlu bir şekilde birarada yaşama tarzı farklı unsurların katkılarıyla Endülüs medeniyetinin oluşması ve gelişmesinde etkili olmuştur.

1492 yılında Gırnata'nın işgali sonrasında İspanya'da egemen olan kral Ferdinand ile kraliçe İzabella, birkaç yıl sonra önce Müslüman halkın medeni haklarında bazı kısıtlamalar yaptılar. Daha sonra önce ikna yoluyla Hıristiyanlaştırma denendi ancak başarı sağlanamayınca zorla Hıristiyanlaştırma süreci başladı. Müslüman idarecilerin asırlarca gayr-i Müslimlere karşı olumlu tavır ve yaklaşımların aksine İspanya'ya egemen olan Hıristiyan krallar ve din adamları Müslümanlara karşı çok sert davranmışlar, engizisyon kararlarıyla binlerce Müslümanı katledip, binlercesini sürgün etmişler, soykırım, işkence, zorla dinden döndürme vb. bir çok kötü fiilli işlemişlerdir.⁷¹ İslâm dininin hoşgörü anlayışına karşı bağnazlıkla hareket eden Hıristiyanlar, İspanya'da XV ve XVI. Yüzyılda Müslümanlara karşı katı ve acımasız davranarak dünya tarihine geçecek acı ve unutulmaz bir süreç yaşatmışlardır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ:

İslâm tarihinde birarada yaşama tecrübесinin Asr-ı Saâdet ve Endülüs örneğini incelediğimiz makalemizde değerlendirme ve sonuç olarak şunları söy-

⁶⁸ Arnold; T.W, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, çev: Hasan Gündüzler, 2. baskı, Ankara, 1982, s.146.

⁶⁹ Bkz: Özdemir, Mehmet, "Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", s. 90.

⁷⁰ Mozarabes: "Araplaşmış kimseler" demektir. (Arapçası el-Musta'ribûn).

⁷¹ Bu konuyla ilgili özel bir çalışma şudur: Lea, Henry Charles, *İspanya Müslümanları: Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, çev: Abdullah Davudoğlu, İstanbul, 2006. Detaylı bilgi için ayrıca bkz: Rodrigo de Zayas, "Endülüs'te Yüzbınlerce Müslüman Katledildi", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara, 1996, s.109-114; Özdemir, Mehmet, "İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hıristiyanlaştırma Politikası", A.Ü. İ.F.D., C: XXXV 1996, s. 243-284.

lemek mümkündür:

Temelini Kur'ân-ı Kerîm'deki "Dinde zorlama yoktur..."⁷² ve benzeri âyetlerden, Hz. Peygamber'in bazı hadisleri ile Asr-ı Saâdet'teki gayr-i müslimlere karşı uyguladığı politikalardan alan Müslüman toplumlar "öteki" diye vasıflanan Müslüman olmayan kesimlerle İslâm tarihi boyunca önemli sayılabilecek problemler olmadan birarada yaşamışlardır. 14 asırlık bu uzun zaman diliminde zamanın şartları gereği, bazı idarecilerin farklı uygulamaları ve insan olma unsurundan kaynaklanan kimi zaafılardan doğan ve istisna olarak kabul edilecek bazı olumsuz gelişmeler olmuştur. Ancak İslam tarihinde Hıristiyan Avrupa tarihiyle karşılaştırılamayacak kadar çok olumlu örnek ve uygulamaların mevcut olduğu tarihî bir realitedir.

Asr-ı Saâdet'te Hz. Peygamber Ehl-i kitap olmaları sebebiyle Hıristiyan ve Yahudileri müşriklerden ayrı bir kategoride değerlendirmiş, ilgili konuda detaylı olarak ele alındığı gibi müşriklere vermediği kimi hakları ve ayrıcalıkları onlara vermiştir. Yapılan anlaşmalarla cizye ve haraç vergisi vermeleri karşılığında onların dinî inançları, mabetleri ve ibadetlerine müdahale edilmemiştir. Aksine Necran heyeti örneğinde olduğu gibi Hz. Peygamber, Hıristiyanların Medine Mescidinde kendi ibadetlerini yerine getirmelerine izin vermiştir. Medine'ye hicretten sonra oluşturulan vesîka içine şehrin sosyal unsurlarından olan Yahudi kabileleri dahil edilmiş, onlara bazı haklar verilmiş, buna karşılık bir takım sorumluluklar da yüklenmiştir. Onlara ayrıca can, mal, mülkiyet hakkı, seyahat özgürlüğü, iktisâdî girişim hakkı ve bazı sosyal haklar verilmiştir. Bu şekilde Ehl-i kitapla birarada yaşama şartları oluşturulmuştur. Böylece günümüzde "birarada yaşama tecrübesi" olarak adlandırılan uygulamanın ilk prototipi Asr-ı Saâdet'te gerçekleştirilmiştir. Ancak Hz. Peygamber anlaşmalara uymamaları ve İslâm devletine karşı müşriklerle işbirliği yapmaları vb. sebeplerle gerektiğinde Yahudilerle ve Hıristiyanlarla savaşmaktan çekinmemiştir. Savaşı ilk başlatanlar Müslümanlar olmadığı halde bazı ön yargılı oryantalistlerin, Hz. Peygamber'in önemsiz sebeplerle Yahudi kabilelerini sürgün edip cezalandırdığını öne sürmelerinin tarihîgerçeklere uygun ve tutarlı bir iddia olmadığı kanaatindeyiz.

Hz. Peygamber'in uygulamalarını örnek alan Müslüman yöneticiler daha sonraki dönemlerde Müslüman olmayanlara karşı ılımlı ve toleranslı politikaları devam ettirmişlerdir. Hulefâ-i Râşidîn, Emevîler, Abbasîler, Selçuklular ve Osmanlılar dönemlerinde gayr-i müslimler genel olarak İslâm'ın engin hoşgörü anlayışı içinde, cizye ve haraç vergilerini vermek suretiyle can, mal ve inanç hürriyeti içinde yaşamışlardır. Bu realite sadece Müslüman yazarların tespitiyle değil, (bir kısmını makalenin içinde daha önce naklettiğimiz) bazı Batılı araştırmacıların ifadeleriyle de sabittir.

⁷² Bakara, 2/256.

711-1492 yılları arasında İslâm hakimiyeti altında bulunan İspanya topraklarında (Endülüs) farklı dinlere mensup olan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler asırlarca bir arada yaşamışlardır. Çok dinli ve kültürlü bir yapıdaki Endülüs, İslâm tarihinde Müslümanlarla "öteki" denilen gayr-i müslimlerin birarada yaşama tecrübesinin en güzel örneklerinden birisini oluşturur. Yaklaşık sekiz asır boyunca İspanya'ya hakim olan Müslüman idareciler ve halk, kendi dinlerinden olmayanlara karşı bazı Batılı araştırmacıları bile hayrete düşürecek kadar toleranslı davranmışlardır. Bunun sonucunda İspanya'da ihtida olayları herhangi bir zorlama olmadan kendiliğinden gelişmiştir. Fetih öncesi dönemde Hıristiyan Vizigot idaresi tarafından ağır dinî baskılara uğrayan, zorla din değiştirme ve sürgüne zorlanan İspanya Yahudileri, fethe davet ettikleri Müslümanları bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Müslüman yöneticiler Endülüs'te İslâm'ın hoşgörü anlayışı ve Hz. Peygamber'in Asr-ı Saâdet'teki uygulamalarını esas alarak asırlarca birarada huzur içinde yaşayan bir Endülüs toplumu oluşturmuşlardır. Sadece Yahudilere karşı değil, bölgenin ana unsuru olan Hıristiyan halka ve din adamlarına karşı aynı toleransı göstermişlerdir. Bu politikalar etkisini göstermiş, Müslüman-Hıristiyan-Yahudi dinine mensup insanlar birarada yaşama örneğini oluşturmuşlardır. Elbette her dinin mutaassıp veya fanatik diyebileceğimiz kesimlerinin bazı farklı düşünce ve uygulamaları olsa da bunlar genel olumlu havayı uzun süre bozamamıştır.

Endülüs'te Müslümanlarla yerli halk arasında yapılan anlaşmalarda şehir veya bölge halklarına can, mal güvenliği, din ve vicdan özgürlüğünün yanısıra bazı sosyal ve hukukî haklar da verilmekteydi. Anlaşmalı halkların kendilerine tanınan bu haklar karşılığında ise tespit edilen miktarda yıllık cizye ve haracı ödemeleri, Müslümanların düşmanlarıyla işbirliği içine girmemeleri gerekiyordu. Endülüs'te birlikte yaşama tecrübesi, farklı din ve ırk mensupları arasında karşılıklı kültürel etkileşim sürecini doğurmuştur. Bu etkileşim bölgenin İslâmlaşma ve Araplaşmasının yanısıra müşterek bir Endülüslülük şuurunun oluşmasına yol açmıştır. Nihayet bu da tüm sosyal unsurların katkısıyla Endülüs medeniyetinin doğmasını sağlamıştır.⁷³

Batılı bir düşünür olan Chatfeld, Müslümanların gayr-i müslimlere hoşgörümlü davranışları konusunda şunları söylemektedir: "Araplar, Türkler ve başka müslümanlar, Hıristiyanlara karşı batılı milletlerin, yani Hıristiyanların uyguladıkları muamele ve gaddarlığın aynısını yapmış olsalardı, bugün Doğu'da tek bir Hıristiyan kalmazdı."⁷⁴ Bu hususta Rahip Michod'un şu sözü de dikkat çekicidir: "İnsanlar arasında büyük merhamet kanunu demek olan dinî müsamaha'yı Hıristiyanlar'a ne yazık ki, Müslümanlar öğretmiştir."⁷⁵

Bazı Batılı araştırmacı ve yazarlar, İslâm tarihinde fetihlerin kılıç zoruyla ya-

⁷³ Özdemir, Mehmet, "Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", s.93.

⁷⁴ Seven, Ahmet, *Tarihin Anlattıkları*, İstanbul, 1997, s.22.

⁷⁵ Mahmut, Enver, "Hz. Muhammed (sav)'in Müsamaha (Hoşgörü) Anlayışı", *Ebedî Risâlet 1*, İzmir, 1993, s.23.

pıldığı, zorla İslâmlaştırma faaliyeti yürütüldüğü, Müslümanların şiddet yanlısı, hoşgöründen uzak kimseler olduğu gibi subjektif bazı görüşler öne sürmektedirler. Makalede kısaca inceleyip değerlendirmeye çalıştığımız Asr-ı Saâdet ve Endülüs örnekleri bu iddiaların –istisnalar dışında- tutarlı olmadığını, ilmî ciddiyetten uzak ön yargılı yorumlar olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan objektif tarihçilik anlayışının bir gereği olarak Hıristiyan ve Yahudiliğe mensup toplumların ve idarecilerin 14 asır boyunca Müslümanlara karşı yaklaşımları, sözgelimi Haçlı seferleri, Endülüs'te 1492-1609 yılları arasında yaşanan soykırım ve sürgünler, engizisyon kararları ile öldürülen veya hapsedilen suçsuz insanlar, zorla Hıristiyanlaştırma politikaları vb. konular birarada yaşama tecrübesinin öteki yüzü olarak incelenip değerlendirilmeli ve bir karşılaştırma yapılarak tarihî gerçekler ortaya konulmalıdır.

Kaynaklar

- » Abdullah Enîs et-Tabba', İbnu'l-Kütiyye'nin *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs* adlı eserine *Medhal*, Beyrut, 1994.
- » Afzalurrahman, *Sîret Ansiklopedisi*, çev: Komisyon, İstanbul, 1996.
- » Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1982.
- » Arnold, T.W., *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, çev: Hasan Gündüzler, 2. baskı, Ankara, 1982.
- » Atçeken, İsmail Hakkı, "Bazı Oryantalistlere Göre Asr-ı Saâdet'te Yahudiler", *İSTEM*, yıl: 2 , sayı: 4, Konya, 2004, s.105-128.
- » İsmail Hakkı, "İlk Endülüs Valisi Abdülazîz b. Mûsâ b. Nusayr ve Öldürülmesi", *S.Ü.İ.F.D.*, sayı: 14, Konya, 2002, s.65-87.
- » İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara, 2002.
- » İsmail Hakkı, *Hız Peygamber'in Yahudilerle Münâsebetleri*, İstanbul, 1996.
- » Ayca, İrfan, "Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübeleri (Emevî Modeli)", *İslâm ve Demokrasi (Kutlu Doğum Sempozyumu)*, Ankara, 1998, s.31-39.
- » Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*.
- » Bulaç, Ali, "Birarada Yaşamanın Mümkün Projesi: Medîne Vesikası", *Bilgi ve Hikmet*, Kış/1994, sayı: 5, s.3-15.
- » Cahen, Claude, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, çev: Esat Nermi Erendor, İstanbul, 1990. .
- » Colan, G.S., *el-Endelüs*, Beyrut, 1980.
- » Dasfî, Mustafa Kemal, *Muhammed ve Benû İsrâil*, Kahire, 1970.
- » Derveze, İzzet, *el-Kur'an ve'l-Yehûd*, Şam, 1949.
- » Ebû Dâvud, *es-Sünen*.
- » Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk: M. Halil Harrâs, Kahire, 1981i
- » el-Haccî, Ali Abdurrahman, *et-Târîhu'l-Endelüsî*, 5.baskı, Dimeşk, 1997.
- » es-Seâlibî, Abdülazîz, *Târîhu Şimâli İfrîkiyye*, thk: Ahmet b. Mîlâd-Muhammed İdris, Beyrut, 1987.
- » es-Sûfî, Hâlid, *Târîhu'l-Arab fi'l-Endelüs*, Bingazi, 1980.
- » Fayda, Mustafa, *İslâm ve Demokrasi (Kutlu Doğum Sempozyumu Müzakereler Kısmı)*, s.59-63.
- » Güner, Osman, *Resûlullah'ın Ehl-i Kitap'la Münâsebetleri*, Ankara, 1997.
- »Osman, "Hz. Peygamber'in Ötekine Bakışı", *İslâm ve Öteki*, ed: Cafer Sadık Yaran, İstanbul, 2001.
- » Hamîdullah, Muhammed, *İslâm'da Devlet İdaresi*, çev: Kemal Kuşçu, 5. baskı, Ankara, 1979.
- »Muhammed, *İslâm'ın Hukuk İlimine Yardımları*, derleyen: Salih Tuğ, İstanbul, 1962.
- »Muhammed, *Makaleler*, çev: İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, 1986.
- »Muhammed, *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, 5. baskı, Beyrut, 1985.
- » Hammâde, M. Mâhir, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye ve'l-İdâriyye li'l-Asri'l-Ümevî*, 2.baskı, Beyrut, 1983.
- » Himyerî, *er-Ravdu'l-Mî'târ fi Haberî'l-Aktâr*, 2. baskı, Beyrut, 1984.

- » İmâmuddin, S. Muhammed, *Endülüs Siyâsî Tarihi*, çev: Yusuf Yazar, Ankara, 1990.
- » İnân, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, 2.baskı, Kahire, 1988.
- » İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, ed: M. J. De Goeje, Leiden, 1927'den ofset (Beyrut, tsz).
- » İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk: Mustafa es-Seka vd., Beyrut, tsz, (Dâru'l-Kalem).
- » İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed: M. J. De Goeje, Leiden, 1889'dan ofset (Beyrut, tsz).
- » İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 2. Baskı, Beyrut, 1990.
- » İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, tsz.
- » İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, tsz, (Dâru Sâdır).
- » İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1965.
- » İlhan, Sinan, *Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091)*, (Yayınlanmamış doktora tezi, A.Ü.S.B.E.), Ankara, 2006.
- » Kesler, M. Fatih, *Kur'an'da Yahudiler ve Hıristiyanlar*, Ankara, 1993.
- » Lea, Henry Charles, *İspanya Müslümanları: Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, çev: Abdullah Davudoğlu, İstanbul, 2006.
- » Lewis, Bernard, *Tarih'te Araplar*, çev: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979.
- » Mahmut, Enver, "Hz. Muhammed (sav)'in Mûsamaha (Hoşgörü) Anlayışı", *Ebedî Risâlet 1*, İzmir, 1993.
- » Makkarî, *Nefhu't-Tîb min Ğusni'l-Endelüsü'r-Ratîb*, thk: Yusuf eş-Şeyh el-Bukâî, Beyrut, 1986.
- » Mu'nis, Hüseyin, *Fecru'l-Endelüs*, Cidde, 1985.
- » Muhammed Abdülkadir Ebû Fâris, *fi Zilâli's-Sîreti'n-Nebeviyye: es-Sıra'u me'al-Yehûd*, Amman, 1989.
- » Önkâl, Ahmet, *Rasûlullah'ın İslâm'a Da'vet Metodu*, 6. Baskı, Konya, 1990.
- » Özdemir, Mehmet, "Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mûlahazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası)", *İslâm ve Demokrasi*, (Kutlu Doğum Sempozyumu), Ankara, 1998, s. 85-93.
- », Mehmet, "Endülüs", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 211.
- », Mehmet, "Gayr-i Müslimlerin Dinî Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüs'teki Uygulamaları", *A.Ü.İ.F.D.*, C: XXXIII, Ankara, 1992, s.203-238.
- », Mehmet, "İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hıristiyanlaştırma Politikası", *A.Ü. İ.F.D.*, C: XXV 1996, s. 243-284.
- », Mehmet, *Endülüs Müslümanları-1*, Ankara, 1994.
- » Özkuyumcu, Nadir, "Asr-ı Saâdet'te Hıristiyanlarla İlişkiler", *Bütûn Yönleriyle Asr-ı Saâdet'te İslâm*, ed: Vecdi Akyüz, İstanbul, 1994, C: II.
- » Öztürk, Levent, "İslâm Toplumunda Hıristiyanlara Gösterilen Hoşgörü Örnekleri: İlk Beş Asır", *SA.Ü.İ.F.D.*, sayı: 4, Sakarya, 2001, s.25-37.
- », Levent, "Kur'an'a Göre (Hac, 22/40) Hıristiyan Mabetlerine Gösterilmesi Gereken Saygı", *SA.Ü.İ.F.D.*, sayı: 5, Sakarya, 2002, s. 71-86.
- » Rodrigo de Zayas, "Endülüs'te Yüzbinlerce Müslüman Katledildi", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara, 1996.
- » Seven, Ahmet, *Tarihin Anlattıkları*, İstanbul, 1997.
- » Sıbâî, Mustafa, *İslâm Medeniyetinden Altın Tablolar*, çev: M. Said Şimşek-Nezir Demircan, 2.baskı, Konya, tsz.
- » Sırma, İhsan Süreyya, "Medine Vesîkasının Mevsûkiyeti ile İlgili Bazı Veriler", *Bilgi ve Hikmet*, Kış / 1994, sayı 5, s.46-54.
- » Tabbâra, Afif Abdülfettah, *el-Yehûd fi'l- Kur'an*, Beyrut, 1966.
- » Tantâvî, Muhammed Seyyid, *Benü İsrâil fi'l-Kur'an ve's-Sünne*, Mısır, 1987.
- » Tuğ, Salih, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri*, İstanbul, 1969.
- » Umerî, Ekrem Ziya, *Medine Toplumunu*, çev: Nureddin Yıldız, İstanbul, 1988.
- » Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, thk: Ferîd Abdülazîz el-Cündî, Beyrut, 1990.
- » Yaman, Ahmet, "Hukukun Üstünlüğü Bağlamında Çok Hukukluluk Tartışmalarına Fikhî Bir Yaklaşım", *İslâmî Araştırmalar*, C. 14, sayı: 2, 2001, s.285-290.